С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ғылыми журналы
Научный журнал Павлодарского государственного университета имени С. Торайгырова

1997 ж. құрылған
Основан в 1997 г.

ПМУ ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК ПГУ

ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ СЕРИЯ

1 2015

Научный журнал Павлодарского государственного университета
имени С. Торайгырова

СВИДЕТЕЛЬСТВО
о постановке на учет средства массовой информации
№ 14210-Ж
выдано Министерством культуры, информации и общественного согласия
Республики Казахстан
4 марта 2014 года

Сарбалаев Ж. Т., к.ф.н., доцент (главный редактор)
Зейнуллина А.Ф., к.ф.н., доцент (зам. гл. редактора)
Азылбекова Г.О., к.ф.н., доцент (отв. секретарь)

Редакционная коллегия:
Брицын В. М., д.ф.н., профессор (Украина);
Дементьев В. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Еспенбетов А. С., д.ф.н., профессор;
Жусип К. П., д.ф.н., профессор;
Жусупов Н. К., д.ф.н., профессор;
Казимирова И. А., ст. науч. сотр. Института украинского языка НАН, Украина;
Маслова В. А., д.ф.н., профессор (Белоруссия);
Пименова М. В., д.ф.н., профессор (Россия);
Ыскак Д., д.ф.н., профессор;
Хасанулы Б., д.ф.н., профессор;
Нургожина Б. В. (тех. редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели.
Мнение авторов публикаций не всегда совпадает с мнением редакции.
Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов.
Рукописи и дискеты не возвращаются.
При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник ПГУ» обязательна.

© ПГУ им. С. Торайгырова

МАЗМҰНЫ

Әбдіқалық К. С., Адылбекова Ф. Н.
Сұлтанмахмұттың «Кешегі түндегі түс, бүгінгі іс» өлеңінің сыры-.................9
Әбутәліп О. М.
Үркерлі айдың бәрі – қыс 16
Әділова А. С.
Іс қағаздары аудармаларының проблемалары 23
Андрющенко О. К.
Жылтыр журналдың құрылымы мен мазмұны 31
Андрющенко О. К., Суйінова Г. С.
Орыс тіліндегі «серт» сөз актісі семантикасының қайта жаңартылуы 36
Бабашаикова А.
Лингвистикалық аспектідегі әлемнің тілдік суреті мәселесі 41
Байгожина А. Е., Тезекбаева Г. А., Көшерова Қ. Қ.
Көптілділік – қазіргі Қазақстан қоғамындағы тұлға факторының бірі 48
Баратова М. Н., Сіләмбекова Қ. С.
Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы тұрақты сөз тіркестері 56
Елікпаев С. Т.
Әлемдік бодан әдебиеттің ерекшеліктері 60
Жанұзақова Қ. Т.
Көркем шығармадағы монтажды композиция ерекшеліктері 66
Жанұзақова Қ. Т., Қожекеева Б. Ш.
Қазақ прозасындағы мифологизм 73
Жүсіпов Н. Қ., Баратова М. Н.
Мәшһүр Жүсіп шығармаларындағы «төгу», «тасу», «түн»,
«таң» ұғымдары 79
Зейнулина А. Ф., Асенова С. С.
Энергетика саласында қолданылатын терминдердің мағыналық мәні 86
Ибраев Г. У.
Қылмыстық арготы лингвистикалық зерттеудің кейбір аспектілері 90
Имамбаева Ғ. Е., Ахметов Е. Б., Ахметова А. Б.
Етіс қызметінің функционалды грамматикадағы рөлі 97
Иманбердиева С. Қ., Бегалиева Л. Б.
«Ақиқат сыйы» ескерткішінің ономастикалық жүйесі 105
Қасым Б., Керімжанова А. О.
Сандық ұғымдар арқылы жасалған аталымдардың
концептілік мазмұны 112
Карипжанова Г. Т., Әбікенова Г. Т., Абзульдинова Г. К.
Көркем мәтіндегі шылаулардың стильдік қызметі 118
Кенжетаева Г. К., Кенбаева Р. Д.
Аббревиатуралардың түрлері және олардың жасалу жолдары 123
Қадыров Ж. Т., Синбаева Г. К.
Көркем шығармадағы прагматикалық эвфемизмдердің берілуі 129

Қадыров Ж. Т., Смаеұлова Н. Қ., Баратова М. Н.
Қазіргі қазақ әңгімелеріндегі ұлттық таным көрінісі 135
Қаирбаева Қ. Т., Жарықова Д. Р.
Ж. Аймауытұлының «Ақбілек» романындағы
сөз-символдар қолданысы 142
Қапасова Б. Қ.
«Дала уәлаяты газеті» материалдары 149
Қоңыратбаева Ж. М.
Әлемнің философиялық бейнесіндегі «төзімділік» концептісі
(Шәкәрім тілі бойынша) 152
Латыпова З. Х.
Ә. Дүйсенбиев өлеңдерінің орыс тіліне аударылуы туралы 158
Мажит З., Сарсембаева А. Б.
Қазақстандық аударматану және аударматану мамандарын даярлау
мәселелеріне қатысты 166
Мәтбек Н. Қ.
С. Бақырғанидың «Ақырзаман кітабы» 173
Рақымжанов Қ. Х., Акошева М. Қ., Нұрғазина А. Б.
Г. Н. Потаниннның «шығыс гипотезасын» жасағаны туралы (Еуразия
халықтарының эпикалық мұрасының шығыстан
шығу туралы гипотезасы) 181
Рахманова Н. М.
Поэтикалық әлемдегі мән мен мағына 187
Садуақасова С. Ә.
Қазақ тілді медиа-мәтіндегі саяси метафораның ұлттық реңкі 195
Солонцова Л. П., Степанова Н. М.
Ауызша қарым-қатынас құрудағы вербалды емес құралдар 205
Түйте Е. Е.
Тілдің танымдық қызметі 213
Тұрышев Ә. А., Раева С. Т.
Мәшһүр-Жүсіп Көпеев шығармаларындағы синонимдер 221
Цветкова А. Д., Руколеева Л. В.
Павлодар Ертіс өңірінің қазіргі фольклорындағы бесік жыры немесе
қайталанбас өзіндік тұрмысының біртұтастығы 225

Авторлар үшін ереже 235

СОДЕРЖАНИЕ

Абдикалык К. С., Адылбекова Ф.
Тайна одного стихотворения Султанмахмута Торайгырова «Кешегі түндегі
түс, бүгінгі іс» 9
Абуталип О. М.
Все Плеяды месяца – зима 16
Адилова А. С.
Проблемы перевода деловых бумаг 23
Андрющенко О. К.
Структура и содержание глянцевого журнала 31
Андрющенко О. К., Суюнова Г. С.
Реконструкция семантики речевого акта клятвы в русском языке 36
Бабашайкова А.
К вопросу о языковой картине мира в лингвистическом аспекте 41
Байгожина А. Е., Тезекбаева Г. А., Кошерова К. К.
Полиязычие – один из факторов личности в современном казахстанском
обществе 48
Баратова М. Н., Слямбекова К. С.
Фразеологизмы в произведениях Машхур-Жусипа 56
Еликпаев С. Т.
Особенности мировой покоренной литературы 60
Жанузакова К. Т.
Особенности монтажной композиции в художественном произведении 66
Жанузакова К. Т., Кожекеева Б. Ш.
Художественный мифологизм в казахской прозе 73
Жусупов Н. К., Баратова М. Н.
Понятие «литься», «струиться», «ночь», «утро» в стихотворениях
Машхура Жусипа 79
Зейнулина А. Ф., Асенова С. С.
Содержательное значение терминов употребляемых
в отрасли энергетики 86
Ибраев Г. У.
Некоторые аспекты лингвистического исследования уголовного арго 90
Имамбаева Г. Е., Ахметов Е. Б., Ахметова А. Б.
Функции залога в функциональной грамматике 97
Иманбердиева С. К., Бегалиева Л. Б.
Ономастическая система памятника «Подарок истины» 105
Касым Б., Карипжанова А. О.
Концептуальное содержание числительных номинативов 112
Карипжанова Г. Т., Абикенова Г. Т., Абзулдинова Г. К.
Стилистическая функция союзов в художественном тексте 118
Кенжетаева Г. К., Кенбаева Р. Д.
Виды аббревиатур и способы их образования 123

Кадыров Ж. Т., Синбаева Г. К.
Прагматические эвфемизмы в художественных произведениях 129
Кадыров Ж. Т., Смагулова Н. К., Баратова М. Н.
Отражение национального познания
в современных казахских рассказах 135
Каирбаева К. Т., Жарикова Д. Р.
Слова-символы в романе Ж. Аймауытова «Ақбілек» 142
Капасова Б. К.
Материалы «Дала уәлаяты газеті» 149
Коныратбаева Ж. М.
«Концепт «терпение» в философском образе мира
(по произведениям Шакарима)» 152
Латыпова З. Х.
Стихотворения А. Дуйсенбиева в русских переводах 158
Мажит З., Сарсембаева А. Б.
О проблемах Казахстанского переводоведения и подготовки
специалистов по переводческому делу 166
Матбек Н. К.
«Акырзаман кітабы» С. Бакыргани 173
Рахимжанов К. Х., Акошева М. К., Нургазина А. Б.
О разработке Г. Н. Потаниным «восточной гипотезы» (гипотезы
о восточных корнях эпического наследия народов Евразии) 181
Рахманова Н. М.
Значение и смысл в поэтическом мире 187
Садуақасова С. А.
Национальный колорит политической метафоры
в казахоязычных медиа-текстах 195
Солонцова Л. П., Степанова Н. М.
Невербальные средства в устном общении 205
Туйте Е. Е.
Познавательная функция языка 213
Турышев А. А., Раева С. Т.
Изучение синонимов в произведениях Машһур-Жусуп Копеева 221
Цветкова А. Д., Руколеева Л. В.
Колыбельная песня в современном фольклоре Павлодарского
Прииртышья или единство уникальных самобытностей 225

Правила для авторов 235

CONTENT

Abdikalyk K. S., Adylbekova F.
The secret of the poem of Sultanmakhmut Toraighyrov
«Keschegi tundegi tus, bugingi ic» 9
Abutalip O. M.
The whole Pleiad of the month – winter 16
Adilova A. S.
Problems of the translation of official papers 23
Andryuchshenko O. K.
The structure and content of a glossy magazine 31
Andryushchenko O. K., Suyunova G. S.
Reconstruction of the speech act semantics of oath in the Russian language 36
Babashaikova A.
To the question of the language picture of the world in linguistic aspect 41
Baygozhina A. E., Tezekbaeva G. A., Kosherova K. K.
Multilingualism as one of the personality factors in modern
Kazakhstan society 48
Baratova M. N., Sliambekova K. S.
Phraseologisms in the works of Mashkhur Zhusup 56
Yelikpaev S.
Features of the conquered world literature 60
Zhanuzakova K. T.
Peculiarities of the mounting composition in artwork 66
Zhanuzakova K. T., Kozhekeeva B. Sh.
Artistic mythologism in Kazakh prose 73
Zhussupov N. K., Baratova M. N.
The concept of «flow», «trickle», «night», «morning» in the poems of
Mashkhur Zhussip 79
Zeinulina A. F., Assenova S. S.
The informative meaning of the terms used in the power industry 86
Ibrayev G. U.
Some aspects of linguistic research of criminal slang 90
Imambaeva G. E., Akhmetov E. B., Akhmetov A. B.
Functions of voice in functional grammar 97
Imanberdiyeva S., Begaliyeva L.
Onomastic system of the monument «Akikat syjy» 105
Kasym B., Karipzhanova A. O.
The conceptual content of numerals of nomination 112
Karipzhanova G. T., Abikenova G. T., Absuldinova G. K.
A stylistic function of unions in artistic text 118
Kenzhetayeva G. K., Kenbayeva R. D.
Types of abbreviations and methods of their construction 123

факультативные, особо незначимые. И если за некоторыми из них признается право на существование (скажем, арго дайверов), то другие представляются грязными, безнравственными (блатной жаргон), т.е., ставится знак равенства между носителями арго и самим арго. Как оцениваются носители, так оценивается и арго.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1 **Степанов, Ю. С.** В трехмерном пространстве языка. – М., 1985.

2 Лингвистическая прагматика // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1985. – Вып. 16.

3 **Поливанов, Е. Д.** О блатном языке учащихся и о «славянском» языке революции // Е. Д. Поливанов «За марксистское языкознание». – М., 1931.

4 **Елистратов, В. С.** Словарь русского арго. – М. : Русские словари, 2000. – 694 с.

5 **Лихачев, Д. С.** Черты первобытного примитивизма воровской речи // Словарь тюремно-лагерно-блатного жаргона: Речевой и графический портрет советской тюрьмы. – М. : Края Москвы, 1992. – 398 с.

6 **Бондалетов, В. Д.** Иноязычная лексика в русских арго: Учебное пособие к спецкурсу. – Куйбышев, 1990. – 112 с.

7 **Грачев, М. А.** Язык из мрака: Блатная музыка и феня. – Нижний Новогород: Флокс, 1992. – 30 с.

8 **Ларин, Б. А.** К лингвистической характеристике города (несколько предпосылок) // Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. – М. : Просвещение, 1977. – 199 с.

Материал поступил в редакцию 12.01.15.

Г. У. Ибраев

Қылмыстық аргоны лингвистикалық зерттеудің кейбір аспектілері

Е.А. Букетов атындағы
Қарағанды мемлекеттік университеті, Қарағанды қ.

Материал 12.01.15 баспаға түсті.

G. U. Ibrayev

Some aspects of linguistic research of criminal slang

Academician E. A. Buketov Karaganda State University, Karaganda.

Material received on 12.01.15.

Мақалада арготың пайда болу, қалыптасу және қолданылу мәселелері, оның ұлттық тілдің басқа нысандарымен өзара әрекеті мен оған ауысуы қаралған.

In the given article there are considered the questions of extraction, formation and function of slang, its interaction and transition in other forms of national language.

ӘОЖ 811.512 122'36

Ғ. Е. Имамбаева[1], Е. Б. Ахметов[2], А. Б. Ахметова[3]

[1]филол. ғ.д., профессор, «Журналистика және филология» кафедрасы, Инновациялық Еуразия университеті, Астана қ. [2] заңтану магистрі, аға оқытушысы, «Философия және әлеуметтік гуманитарлық пәндер» кафедрасы, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, [3] филология магистрі, аға оқытушысы, Павлодар мемлекеттік педагогикалық институты, Павлодар қ.

ЕТІС ҚЫЗМЕТІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫ ГРАММАТИКАДАҒЫ РӨЛІ

Мақалада етіс категориясының функционалды грамматика ұғымдарымен байланысы көрсетіліп, олардың бір біріне ықпалы көркем шығарма үзінділері арқылы қарастырылады.

Кілтті сөздер: функционалды грамматика, етіс категориясы, етіс қызметі, бір біріне ықпалы, байланыс, өзіндік ерекшеліктері.

Тілдің дамуына байланысты кейбір тілдік категориялар да өзгеріске түсіп, өздеріне тән тиісті қызмет аукымынан шығып басқаша қырынан көрініс табуда.

Солардың ішінен тың тақырып нысанына жататын етіс категориясының да күрделілігі арта түсіп, функционалды грамматика ұғымдарымен ұштасу нәтижесінде басқаша қырындарынан, әсіресе, функционалды грамматика категорияларын негіздеуге тиесілі болып жатыр.

Мәселен, функционалды грамматика шеңберінде етістің предикативтілік рөлін атқаруына тоқталуды жөн көрдік.

Шынын айту керек, предикативтілік – айтылатын пікір мазмұнының сөйлемнің негізі ретінде шындыкқа катысын білдіруі дей отырып, бұл ұғымның кай сөз табынан жасалса да, шақтық мағынаны көрсетуі тиіс деген ой туындайды.

Осыған байланысты предикативтілік баяндауыштық ұғымын беруімен тікелей байланысты болғандыктан бұл кұбылыстың, етіске де катысы бар екендігі сөзсіз.

Сөйтіп, предикативтілік категориясын білдіретін модальдық категориясы мен қимыл, іс-әрекеттің сөйлеу мезгіліне катынасын білдіретін шақ категориясының қосындысы деуге тура келеді.

Етістің баяндауыш қызметінде жұмсалуы сөйлемдегі субъектілік, предикаттык катынастан көрінетіндігін төмендегі сөйлемдерді келтіру арқылы байқауға болады:

«Ұзын көйлек, үкілі құндыз бөрік кигенде шешесінен биігірек те көрініп кетеді. Шеше көзінде бір сыр барын күн бойы сезініп жүр. Қызының сезініп жүргенін шеше де сезінеді» (Ғ. Мүсірепов).

«Төрт қасқырды екі-екіден байластырып, екі бөліп сүйрете отырып, қоймен бірге ауылға да жеткізді» (М. Әуезов).

Бұл жерде баяндауыштың морфологиялық-синтаксистік тұлғасы – жіктік жалғауларымен негізделеді.

Жіктік жалғаулары баяндауыштық тұлға болумен бірге, әрі бастауыш пен баяндауышты байланыстырып тұратын синтаксистік тұлға, олардың сөздерге жалғану мүмкіндігі мол.

Етіс етістікке катысты категория бола тұра, оның колданыс аясы да кеңейіп, функционалдык тұрғыдан да кимылдың көрінісі де күшейе түсетіндігін аңғаруға болады.

Осындай құбылысты етістің аспектуалдык ұғымымен ұштасқанда көрінеді.

Ондай ұштасу етістіктің аспектуалды топтарын, яғни іс-әрекеттің динамикалық, статикалық, шекті-шексіз етістіктер аркылы өтуіндегі кимыл-тәсілдерімен байланыса карастыруында жатыр.

Сөз таптарының ішіндегі барынша мол колданылатыны – етістіктер. Етіс етістікке тән категория болғандыктан, мәтін көлемінде оның колданыс аясы мен кызметі арта түсетіндігі рас.

«Предикативтілік» – латын сөзінен – «баяндауыш» ұғымын білдіреді. Сөйлемге тән синтаксистік категория екендігін білеміз. Әр сөйлемнің казығы етістік сөз табы, көбінесе, баяндауыш кызметін атқаратындыктан, етіспен де тығыз байланысы бар [1].

Ол сөйлемнің шындыкка катысын білдіреді. Сөйлемді сол аркылы ойды калыптастыру және хабарлау құралы етеді.

«Қызын «аман-есенінде» құтты жеріне қондырды» (Ж. Аймауытов).

«Орысша оқыған қазақ жігіттерін көргені, орысша оқытатын үшкөл бар деп естуі Картқожаның ойына бір түрлі жаңа нәрселер кіргізді» (Ж. Аймауытов).

Ж. Аймауытовтың «Қарткожа» атты романынан келтірілген үзінділерінен байкағанымыз – роман 1916 жыл окиғасын суреттегенде етісті сөйлемдер жиі кездесіп, оның функционалды қызметі шығарманың негізгі кейіпкері Қарткожаның киын да күрделі өмір жолдарын көрсету арқылы дамып отырады.

Шығарма авторы Қарткожаның адамдық, адамгершілік касиет бедерін, жаңалық- жақсылыкқа құштар көңілін кезең келбетіне сай суреттеп, сол көрініспен өсу, есею жолдарын етіс категориясын катыстыра отырып, тартымды баяндайды.

Осы сөйлемдерде етістің предикативтілікпен ұштасуы мәтін көлемінде тиісті орнын табады.

Соның нәтижесінде баяндауыштың аукымы әлдекайда кеңейіп, мәтін мазмұнын толық кабылдауға жол ашылады.

Енді бір айтып кететін жайт – етіс функционалды грамматиканың келесі бір ұғымы – модальдыкпен де тығыз байланысты.

Модальдылық айтылған пікірдің шындык болмыска, сонымен бірге оған сөйлеушінің әр түрлі субъективтік бағасын білдіретін функционалды-семантикалық категория екендігі белгілі. Қоғам өміріндегі өзгерістер адам мен табиғат арасындағы катынас, туған жер және кыр суреттері шындык шеңберінде етістің функционалды грамматиканың өзіндік категорияларымен ұштасуы аркылы табиғи баяндалатындығын шығарма сөйлемдерінен байкауға болады:

«Былай таман шыққан соң, Картқожа шәкіртпен әңгімеге кірісті» (Ж. Аймауытов).

«Отын қабат таусылды. Дүние тарылды. Ел тарықты, састы, қысылды – қай ауылды алсаң да қалт-құлт» (Ж. Аймауытов).

Модальдылық ұғыммен етісті өзара байланыстыра карастыруда, сонымен катар, етісті кең колдануда романның идеялык көркемдік бітімі, сюжеттік-композициялык кұрылымы тұрғысынан әрі әдіс-тәсілдерді меңгеруден каламгердің калыптаскан колтаңбасы, ұстанған позициясы терең танылады. Бұл жерде етістің модальдылық жактан көрініс тапканның нәтижесінде шығарма тілі бай, каламгер қиялы шексіз екендігін аңғаруға болады.

Етістің функционалдык сипатын төмендегі сөйлемдерден байкауға болады:

«Қаланың қазағы, қырдың елі естіген және Рахым сияқты оқушылар айтып жүрген крестьяндар жайы және одан арғы да талай түкпірлер Абайға анық, айқын ашылып, танылып еді» (М. Әуезов).

«Жүрістің ертелік мазасыздығына қарамай, күн райының мұнды, сұрқай көңілсіздігіне қарамай, ортадағы жастар тобы үнемі дабырлап сөйлесіп, әзілдесіп, күліп келе жатыр» (М. Әуезов).

«Жұмаш сияқты қала жатағына бұл кезде іcтетіп жүрген жұмыстары туралы, көрсететін неше алуан қиыншылығы, қыры, қорлығы туралы әңгіме бастады» (М. Әуезов).

Етістің модальдылыкпен байланысы бар. Бұны біз модальдылык категориясын жіктеудегі айтылып жүрген көзкарастардың бірі бойынша, оның бір-біріне карама-карсы койылып каралатын объективтік және субъективтік түрлері болады. Объективтік модальдылық – айтылған кез-келген пікірдің міндетті түрде болатын белгісі болып табылады және ол предикативтік бірлікті, яғни сөйлемді калыптастырушы категориялардың бірі.

Объективтік модальдылық айтылған пікірдің іске асуы не аспауы тұрғысында шындык өмірге катысын білдірсе, субъективтік модальдылык айтылған пікірге сөйлеушінің көзкарасын, катысын білдіреді. Көркем шығарманы окыған кезде, мазмұнына үңілген сайын, ондағы хабардың аныктығы, күмәнділігі, ыктималдығы, кейіпкердің аянышы, күйініші, реніші етістің катысуымен де жеткізілетінін байкаймыз.

Сол аркылы объективтік модальдылыкка карағанда субъективтік модальдылыктың семантикалык аясы кең. Оның мағыналык негізіне айтылған пікір жайында баға берумен бірге, әр түрлі эмоционалдык реңктер жатады. Модальдылык кұбылысы модаль етістіктер аркылы жүзеге асатындығын белгілей келе, бұлар бойынша айтылатын ойдың мазмұнына сөйлеуші пікірінің катысын білдіретін мүмкіндік, міндеттілік, калау-тілек мағынасындағы етістіктер молынан катысады.

Етістіктің модальдылык мәні негізінен рай тұлғалары аркылы берілетіндігі рас. Солай бола тұрса да, етістік формаларының кай-кайсысында болсын өзіне тән модальдык мән бар. Етіс етістікке тән категория ретінде мәтін мазмұнына ыкпал етіп, әсіресе, ашық райда модальдык реңктерді айкын көрсетуге септігін тигізеді.

Етістің темпоралдык – уакыт ұғымымен де байланысы бар. Етіс кимыл-әрекеттің өтуіне тікелей араласа отырып, мезгілдік белгіні білдіреді. Қимылдың немесе калыптың ұзактылығын, оның мезгілдік шегін, белгілі уакытка катыстылығын көрсетеді.

Мысалы, ғұлама каламгер Шәкәрім «Қалкаман-Мамыр» поэмасын бастауда:

«Бұл әңгіме 1722 жылы біздің Орта жүз казағы Сырдария бойында жүргенде болған анык іс, біздің казак калмактан жеңіліп, Актабан шұбырынды болғаннан бір-ак жыл бұрын», – деп ырыксыз етіс жұрнағын келтіре, «жеңіліп» сөзімен тарихи өткенге зер салады.

Осы сөйлемдерде іс-үдеріс пен кимыл етіс жұрнактарымен белгіленіп, уакытпен байланысын білдіреді.

«Бір мың сегіз жүз елу сегізінші жылдың жиырма сегізінші маусым күні Қапал маңындағы Қарамола деген жерде Шокан керуенге косылды» (Н. Баяндин).

Акын туындысында уакыт пен кезеңді белгілей отырып, кандай іс-әрекеттің алда боларын етіс жұрнактарымен болжап, окырманға ой тастайды, тез білуге асыктырады.

«Бұл сөзді өз ойымнан айтпаймын құр,
Жын шіркін осылай деп айтқызып тұр,
Қара жартас түбінде кез келеді,
Шырағым, сондай қыздан сақтанып жүр»
(Шәкәрім).

Сөйлем кұрылысында етіс жұрнактарының колданыс аясы кең болғандыктан, Ғ.Мүсіреповтің «Ұлпан» романында ескі салт-дәстүр мен әдет-ғұрыпка карсы шығып, ел баскару дәрежесіне дейін көтерілген казак әйелінің тағдыры шынайы суреттеледі.

«Аңа бір жылдардағы ауыр кезде Ұлпанның басына қойылған ақ тас жоқ болып кеткен» (Ғ. Мүсірепов).

«Ұлпан маған сол пештің ішінде өртеніп жатқандай сезілді» (Ғ. Мүсірепов).

«Дәмелі Ұлпанды қонақ үйдің кішкене бөлмесіне әкеліп кіргізді. Ұлпанның, Біжікеннің төсек-орындары осында жиналған екен» (Ғ. Мүсірепов).

Ғ. Мүсірепов шығармасында тіл колданыс шеберлігі ерекше орын алады, синтаксистік кұрылымдарда етістің ырыксыз бен өзгелік етістер жұрнактарын колдану аркылы заттың мекендік сипатын және кимылдың іске асу жактарын білдіреді, соның нәтижесінде етіс өз шеңберінен шығып көпкызметтік аткару күйіне келіп жетеді.

Бұл жерде функционалдык грамматиканың локативтілік-мекендік сипатымен етіс категориясының ұштасуы да көріне бастайды.

Функционалды грамматиканың негізгі ұғымдарын керсетуде байкағанымыз: сөз таптарының ішіндегі олармен тығыз байланыса келе, барынша мол колданылатыны – етістіктер. Дәлірек айтканда, етістіктер ішіндегі етіс категориясы жиі жұмсалуына байланысты, ондай тілдік кұрылымдар шығарма мазмұнын ашуда әр түрлі кырдан ыкпал етіп, функционалдык ұғымдардың өзіндік сипатын арттыруда елеулі кызмет етеді. Етіс аркылы берілген сөйлем компоненттерінде хабарланған окиға-әрекеттердің орындалуы, орындалмау көрінісі бір мезгілдес немесе әр мезгілдес катарда өтетін болатындығын байкаймыз.

Кейде сөйлем кұрамындағы етіспен көрсетілген алғашкы компоненттегі іс-әрекет, сәл де болса, бұрын орындалады да, содан кейіні екіншісіндегі кимыл жүзеге асады. Мысалы: *«Залдағы жарық сөндірілді де, пердесі баяу сырғып сахна ашылды» (З. Қабдолов).*

Төмендегі сөйлемде: *«Шай ішілді, тамақ желінді» (С. Алдабергенов).*

Бұл сөйлемнің етіспен беріліп тұрған окиғалар барысы бір мезгілдік катарда өтіп жатыр. Мұндай мәндік кұбылыстың туындауына олардың ырыксыз етіс аркылы баяндауыш сөздерінің берілуі себепші болып тұр.

Сөйлем ішіндегі мұндай бір мезгілдестік ұғым бастауыш пен баяндауыштың үйлесе жұмсалулары жігімен де көрініс табады: *«Бір үй салынып жатыр, бір үй бұзылып жатыр» (Ғ. Мүсірепов).*

Жоғарыдағы айтылғанға коса, етістің күрделі категория екендігін сөйлем бойындағы мезгілдік ұғымның бірінен кейін екіншісінің болып жатуындағы баяндауыш кызметін аткарып жаткан әр түрлі етіс жұрнактарымен берілген етістікпен де тығыз байланысты келуінде жатыр.

Осы ретте, ең алдымен, олардың кұрамында жұмсалатын етіс көрсеткіштері бар етістіктері айрыкша кызмет аткарады.

Сонымен, етістің функционалды грамматиканың темпоралдык ұғымымен ұштасуы – сөйлем кұрамындағы етіс жұрнактары тізбегімен берілген етістіктердің бойынан шығып жатады.

Мысалы: *«Осы кезде бөлменің сыртқы есігі ашылып Гауһар кірді, оған ілесе жаңағы біз күткен жігіт көрінді» (Ә. Тәжібаев).*

Келесі сөйлемге назар аударсак:

«Сыртта әуелі пышақ жанылды, содан соң өгіз жерге дүңк етіп құлады,оған ілесе өкірген үн естілді» (М. Мағауин) – мазмұндарынан – етістің функционалды грамматиканың темпоралдык ұғымымен өзара байланыстығын, бұл категорияның катысып, белгілі бір ойдың кай мезгілде орындалғаны немесе орындалатыны жайындағы уакыт мөлшерін білдіріп тұруынан байкауға болады.

Мәтін кұрамында орын алып тұрған көптеген функционалды грамматика ұғымдарын жеке карастыру киынға түседі, олардың барлығы бір-бірімен тығыз байланыска түсіп, әркашан даму үстінде. Егер де локативтілік заттың мекендік сипатын, таксис – іс-әрекеттер арасындағы мезгілдік катынастарды: бірмезгілдік – әр мезгілдік үзілмелі жактарын көрсетсе, темпоралдык-кимылдың немесе калаптың ұзактылығын, оның мезгілдік шегін, уакыттык катыстылығын білдіреді.

Жоғарыда айтылған кұбылыс тек кана мәтін көлемінде көрініс етеді. Бұл жерде етіс категориясының өзіндік табиғатын меңгеруімен катар, оның мәтін көлемінде іс-кимылды сипаттауда ерекше рөль аткаратындығы назардан тыс калмайды.

Мысалы, төмендегі сөйлемдерде:

«Шақыртып алдырдым» (Д. Әбілев);

«Екі жасты сол түні есебін тауып оңаша кездестірді» (Д. Әбілев);

«Осы бір құрттың қайнауы түн жарымына дейін өз көкірегінде қайнаған ыза тәрізді сезілді» (Д. Әбілев);

Жұрт біріне-бірі тыйым салып, тына қалысты» (Д. Әбілев) етістіктен етістік жасайтын жұрнактардың кызметіне баса көңіл аударуға тиіспіз.

«Сұлтанмахмұт» атты Дихан Әбілевтің роман-трилогиясынан келтірілген сөйлемдерде жазушының XX ғасырдың бас кезіндегі казак даласының тарихи шындығы, әлеуметтік карым-катынастар негізінде демократ акынның бейнесін етістік сөз табын кеңінен колдану аркылы жасағандығын байкаймыз.

Етістіктен етістік жасалатын жұрнактардың кандай түрі болмасын, жалғанған етістік сөздерінің мағынасына өзгеріс енетінін келтірілген мысалдардағы етістіктерді: «алдырдым», «кездестірді», «сезілді», «тына калысты» – сөздерінің негізгі түбір етістіктерімен салыстыру тәсілі аркылы аныктауға болады.

«Таудың оңтүстік бөктері мен Сабынды көлдің аралығына сыналай салынған Баян қаласы қазір тіпті көңілсіз. Ат тұяғы, адам аяғы ала қыстай таптаған көшелерінің мұз-қары қопсып еріп, оның үстіне тау бөктерінен құлдырап аққан қар суы қосылып, аяқ алып жүргізер емес» (Д. Әбілев).

Атап айтсак: «салынған», «косылып», «жүргізер емес» есімше мен көсемшелерге етіс жұрнактарын катыстыра отырып, шығарма авторы функционалды грамматика ғылымында орын алған уакыттык пен мекендік, модальдылык категориялардың өзіндік ерекшеліктерін бір-бірімен ұтымды байланыстыра, басты кейіпкердің туған жерін, өмір жолын туындының негізі желісі етіп суреттейді.

Функционалды грамматика ұғымдарының әркайсысында өзіндік ерекшелік бар. Мәтін ішінен соларды барынша көрсету жүгі амал-кимылды білдіретін етістік сөз табына түседі. *«Күні бойы жүз қайталанған екі ауыз сөз соңғы рет қайталанды да, жым-жырт болды» (Ж. Сатаев).*

«Кейбір кекірек соқпайлар малдың сезімін сойып, пышақ айыбын беріп, жазға қосармыз деп гүілдесті» (Ж. Сатаев).

«Дулат елінің еркесі де, серкесі де біз боламыз», – деп күздің қара суығында қазы-қарта жеп, ауыл үйдің ойын-сауығына араласып, қызық қуып кетті, Думанды, дырдулы дәурен қыс түскенше созылды» (Ж. Сатаев).

Жакан Сатаевтың «Алакөбең» атты повесінде орыс революциясы тұсындағы казак ауылдарының өмірі суреттеледі. Автор сол кездегі окиғаларды бейнелеуде етісті сөйлемдерді жиі колдана отырып, оның предикативтілік мәнін сөйлемдердегі іс-әрекет кимылдардың мағыналары аркылы нактылана түседі.

Бұл жерде етіс түрлерін катыстыра кимыл өтуінің мән-мағынасы ашыла бастайды. Көркем шығарма бетінде әр сөздің өзіндік орны бар, тектен-тек автор оны колданыска жібермейді.

Жасыратыны жок, кез-келген көркем туындыда кимыл-әрекетті білдіретін сөздер басым болып келеді, іс-әрекет шығарма мазмұнымен біте

кайнасып, автордың суреттеп отырған болмыс пен уақыт ырғағына тәуелді болатындығын аңғарамыз.

Сөйтіп, белгілі акын-жазушыларымыздың шығармаларынан бірнеше үзінділер алып караған сайын, байқағанымыз: етістіктен етістік тудыратын жұрнактар істелетін іс-әрекет пен істеуші адамдардың арасындағы әр түрлі катынастарды білдіре келе, шығарманың мазмұнын толық ашуда етіс категориясы функционалды грамматиканың барлық ұғымдарымен ұштасу аркылы негізгі рөль аткарады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1 **Қалиев, Ғ.** Тіл білімі терминдерінің сөздігі. – Алматы : «Фирма» «Орнак» ЖШС, 2012. – 388 б.

2 **Серғалиев, М. С.** Стилистика негіздері : Окулык. – Астана : Л. Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, 2006. – 203-205 б.

3 Әбілев Дихан Сұлтанмахмұт. Роман – трилогия, бірінші кітап. Акын арманы. – Алматы : «Жазушы», 1980. – 304 б.

4 **Аймауытов, Ж.** Шығармалары: Романдар, повесть, әңгімелер, пьесалар (Құраст. М. Атымов, Қ. Керейкұлов. – Алматы : Жазушы, 1989. – 560 б.

5 **Әуезов, М.** Абай жолы. –Алматы : «Жазушы», 1990. – 613 б.

6 **Есенов, Қ.** Құрмалас сөйлем синтаксисі: Жоғары оку орындары студенттеріне арналған оку құралы. – Алматы : «Білім», 1995. – 136 б.

Материал 09.02.15 баспаға түсті.

Г. Е. Имамбаева[1], Е. Б. Ахметов[2], А. Б. Ахметова[3]

Функции залога в функциональной грамматике

[1]Инновационный Евразийский университет;
[2]Павлодарский государственный университет имени С. Торайгырова;
[3]Павлодарский государственный педагогический институт, г. Павлодар.

Материал поступил в редакцию 09.02.15.

G. E. Imambaeva[1], E. B. Akhmetov[2], A. B. Akhmetov[3]

Functions of voice in functional grammar

[1]Innovative University of Eurasia;
[2]S. Toraighyrov Pavlodar State University;
[3]Pavlodar State Pedagogical Institute, Pavlodar.

Material received on 09.02.15.

В статье на основе отрывков из произведений художественного текста рассматривается взаимосвязь залога с категориями функциональной грамматики и их взаимовлияние друг на друга.

In the article, based on excerpts from a literary text, the relation of voice to the categories of functional grammar and their mutual influence on each other, have been examined.

ӘОЖ 811.512.1'373.2

С. Қ. Иманбердиева[1], Л. Б. Бегалиева[2]
[1]ф.ғ.д., профессор, [2]ф.ғ.к., доцент, Алматы менеджмент университеті, Алматы қ.

«АҚИҚАТ СЫЙЫ» ЕСКЕРТКІШІНІҢ ОНОМАСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕСІ

Мақалада А. Йүгінекидің «Ақиқат сыйы» ескерткішінің ономастикалық кеңістігі қарастырылады.

Кілтті сөздер: ономастика, ескерткіш, ономастикалық кеңістік, бүркеншік ат.

Тіл білімінің ономастика саласы бойынша зерттеулер саны өсіп келеді, мәселен, антропоним, топоним, этноним, космоним түрлері бұрыныректан зерттеу нысанына айналып келсе, қазіргі кезде эргоним, прагматоним, ойконим сияқты түрлері де кеңінен зерттелуде. Антропоним ішінде лақап, бүркеншік аттары бойынша да кешенді зерттеулер жүргізілуде.

Зерттеу нысанамызға алынып отырған шығармада А. Йүгінеки онимдердің бірнеше разрядтарын колданған, олар: антропонимдер, топонимдер, теонимдер, этноним, фитоним, космонимдер, гидронимдер, катойконимдер т.б.

Түркі халқы, соның ішінде қазақ халқы үшін құнды болып табылатын бұл еңбектің онимдерін талдап анықтау автор заманындағы және одан бұрынғы кезеңнің экстралингвистикалық факторларын ашуға мүмкіндік береді.

Кесте 1 – «Акиқат сыйы» тарихи ескерткіштігінің ономастикалық кеңістігі

№	Онимдер	«Ақиқат сыйы»	
		саны	%
1.	антропоним	9	34,6
2.	топоним	2	7,6